

Павло Роберт Магочіі

ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ ДІАСПОРИ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ: НА ЧОЛІ ЧИ ПОЗАДУ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ*

Вступ

В історії ХХ століття є дві дати, що можуть вважатися переломними моментами історичного розвитку Європи та більшості світу. Це роки 1918 та 1989. Перший знаменує собою кінець Першої світової війни і початок кардинальних політичних змін у Європі та на Близькому Сході. Друга з цих дат пов'язана з кінцем комуністичних режимів тоталітарного типу на половині європейського континенту та решті радянського політичного простору, що простягався через північ Азії аж до тихоокеанського побережжя.

Як усі доленосні історичні події, ці переломні моменти можуть найкраще бути описані як фази найвищої еволюції основних політичних тенденцій, що домінували у довші періоди. Таким періодом для 1918 року був приблизно час з 1914 року по 1921 рік, тобто від початку Першої світової війни до підписання останньої угоди між країнами – учасницями військового конфлікту. Аналогічно, 1989 рік являв собою найвищу точку еволюції політичних тенденцій, що домінували у політичній думці від 1985-го по 1999 роки, тобто від часу приходу до влади нового лідера та нової політичної орієнтації в Радянському Союзі, і охоплював розпад радянської імперії та зміну кордонів балканських країн, які досягли завершального етапу стабілізації наприкінці ХХ ст.

* Автор висловлює подяку Чарльзу Інграо, редактору Австрійського історичного щорічника, який запропонував тему цієї статті та надав цінні зауваження на попередній начерк, як і колеги з Університету Торонто (Грегор Кранц та Марко Булатовіч), а також з Інституту соціальної антропології імені Макса Планка в Галле (Німеччина).

Події цих періодів розвивалися не лише згідно зі своєю внутрішньою динамікою, а й також частково перебували під впливом зовнішніх чинників. До останніх належить діяльність закордонних діаспор, представники яких намагалися вплинути на події своєї батьківщини. Явище впливу діаспори було досить поширеним, починаючи з кінця XIX ст., прикладом чого може бути діяльність ірландських, єврейських, китайських, кубинських, гаїтянських та інших іммігрантів у США¹. У цій роботі ми намагаємося визначити факт та міру впливу центральноєвропейських діаспор у США (і частково в Канаді) на події, пов'язані з періодами політичної активності, що досягли свого найвищого щабля у 1918 та 1989 роках. Безумовно, 1945 рік є такою ж доленосною датою і найвищою точкою періоду політичних тенденцій, що були панівними у 1939–1948 роках, охоплюючи Другу світову війну та її наслідки. Як буде показано нижче, цей період є своєрідним вододілом в історії центральноєвропейських діаспор. Ми не розглядаємо цей період окремо, оскільки у цей час вплив діаспорних груп на долю батьківщини практично не мав місця.

Під Центральною Європою ми розуміємо територію, яка простягається від берегів Балтики до Адриатики та Егейського моря, проте у цій роботі основну увагу ми зосереджуємо на діаспорах із колишньої Австро-Угорської імперії та її так званих державах-спадкоємцях, які виникли після розпаду імперії наприкінці 1918 року. Щодо засобів впливу, то ми розглянемо спроби лобювання зовнішньополітичних інституцій у США, а також пряму участь представників діаспори у політичних, економічних та соціальних змінах у Центральній Європі.

У цій праці ми не ставимо за мету здійснення детального фактологічного опису діяльності різних діаспор у періоди, пов'язані з подіями 1918 та 1989 років. Це завдання потребуватиме значно ґрунтовніших досліджень та дискусій, ніж ми можемо здійснити в рамках своєї невеликої роботи. Натомість, ми намагатимемося окреслити найосновніші проблеми цих періодів, а також порівняти та

¹ Щодо загальної дискусії про вплив діаспори на батьківщину, зокрема, через вплив на уряд Сполучених Штатів Америки та зовнішню політику див.: Shain Yossi. *Multicultural Foreign Policy. Foreign Policy*. New York, 1995. Pp. 69–87); та більш загальне дослідження: Sheffer Gabriel. *A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics. Modern Diasporas in International Politics* / Gabriel Sheffer, ed. New York : St. Martin's Press, 1986. Pp. 1–15.

протиставити їх. У висновковій частині нашої праці ми пропонуємо основні засади для подальшого дослідження предмета, який, можливо, становитиме інтерес для багатьох фахівців з історії габсбурзької монархії та Центральної Європи, але ще не знайшов належного висвітлення: вплив центральноевропейських діаспор в Америці на їхню батьківщину.

Зауваження стосовно термінології

Присутність вихідців із Центральної Європи у Сполучених Штатах переважно є результатом так званої нової імміграції. На противагу попередній «старій імміграції», що включала в себе в основному англійців, ірландців, німців та скандинавів, нова хвиля імміграції після 1880 року збільшила в абсолютному та відносному числі відсоток прибульців із Центральної та Східної Європи. Із загальної кількості 18,2 мільйона іммігрантів, що прибули до Америки протягом трьох десятиліть з 1890 по 1920 роки, 7,5 мільйона були вихідцями з Центральної та Східної Європи². Кінець «нової імміграції» пов'язаний із обмеженнями, накладеними американським урядом у 1921 і 1924 роках та через економічні труднощі «великої депресії» 1929 року та наступного десятиліття. Наступна хвиля вихідців із Центральної Європи прибула до США після Другої світової війни, але їхня кількість (приблизно 350 тисяч у 1945–1955 роках) виглядає досить скромною порівняно з імміграцією перед Першою світовою війною.

Самий термін «іммігранти» ми вживаємо через те, що це поняття повністю охоплює кілька категорій осіб, що вирішили приїхати до Сполучених Штатів: (1) іммігранти – особи, які приїхали на постійне місце проживання; (2) тимчасові іммігранти – особи, що прибули до країни в пошуках тимчасової праці і згодом повернулися додому (ці мігранти, які час від часу приїжджали до США і поверталися додому, часто описуються як тимчасові мешканці

² До регіону Центральна та Східна Європа відносили європейську частину Росії, Австро-Угорщину, Румунію, Сербію, Монтенегро, Болгарію, європейську частину Туреччини та Грецію. Статистика наводиться за: Carpenter N. *Immigrants and their Children*. U. S. Bureau of the Census Monograph. Washington, D. C., 1927. No. 7. Pp. 324–325.

(sojourners) ³; (3) вигнанці або біженці, які змушені були залишити батьківщину через політичні чи релігійні мотиви, практично не маючи надії повернутися додому. Отже, термін «діаспора» включає в себе іммігрантів, тимчасових іммігрантів та вигнанців і біженців ⁴. Представники усіх цих трьох категорій іммігрантів намагалися впливати на події своєї батьківщини під час спалахів політичної активності, пов'язаних із кардинальними змінами символічних дат 1918 та 1989.

Періоди політичної активності, пов'язані з подіями 1918 та 1989 років

Ми вважаємо за потрібне коротко поінформувати широкого читача з періодами політичної активності, пов'язаними з подіями 1918 та 1989 років, незважаючи на те, що фахівці знайомі з ними. Починаючи з 1880-х років, іммігранти з Центральної та Південної Європи в Сполучених Штатах та Канаді, кількість яких дедалі зростала, заснували широкий спектр самопомічних організацій (братств), церков та синагог. Ці інституції мали практичну мету. Зокрема, братства являли собою страхові компанії представників певної етнічної групи, що фінансово допомагали тимчасовим та постійним робітникам-іммігрантам та їхнім родинам у випадку звільнення, страйку, травми чи смерті. Церкви забезпечували духовні та церемоніальні потреби, пов'язані з життєвим циклом іммігрантів (хрестини, весілля, похорони). Кожне братство також публікувало газети рідною мовою своєї діаспорної групи, які приділяли на своїх сторінках значну увагу дискусіям щодо подій у Європі. Слід зауважити, що інтерес до політичної ситуації на батьківщині

³ Міжнародна організація праці у 1920 році постановила, що перебування за кордоном протягом 12 місяців є критерієм, за яким можна розрізнити тимчасових мешканців та мігрантів, що залишались на довше. Див.: Gould J. D. *European Inter-Continental Emigration –The Road Home: Return Migration from the U.S.A.* *Journal of Economic History*. Port Chester, N. Y., 1980. Vol. IX (1). P. 42.

⁴ Існує багато різних визначень терміна «діаспора». Я послуговувався визначенням Мілтона Есмана, який застосовував найбільш узагальнене трактування, що діаспора складається з етнічних груп, які отримують статус меншин як наслідок міграції. Дискусію про різні визначення див.: King Charles, Melvin Neil J. *Nations Abroad: Diaspora Politics and International Relations in the former Soviet Union*. Boulder, Colo. : Westview Press, 1999. Pp. 4–8.

нерідко витіснявся зацікавленістю більш насущними потребами, пов'язаними з північноамериканськими реаліями, які мали безпосередній вплив на повсякденне життя новоприбулих.

Ситуація кардинально змінилася з початком Першої світової війни. Події 1914 року, за висловом одного американського історика, були часом, коли багато громад іммігрантів «досягли політичної зрілості»⁵. Вже 1915 року наявні та новозасновані організації поляків, чехів, словаків, хорватів, сербів, євреїв сіоністської орієнтації та італійців сформулювали свої політичні засади та лобістські програми у сподіванні на кінець війни та післявоєнну зміну кордонів у Європі. Бездержавні у цей час народи, такі як поляки, чехи, словаки, українці та хорвати, мали на меті здобуття автономії і навіть окремої держави; тоді як народи, які вже мали держави, такі як серби та італійці, сподівалися на приєднання до їхніх країн етнічних територій, які були поза межами кордонів їхніх відповідних держав. У випадку Сербії це була Боснія та Воеводина, у випадку ж Італії – Далмація та південний Тироль.

Початок військових дій також привів на територію США низку політичних вигнанців, які шукали притулку в Америці. Такими були польський піаніст Ян Падеревський, хорватські політики Франко Поточняк і Гінко Гінкович та чеський професор і політик Томаш Г. Масарик. Їхня присутність протягом більшої частини військових років на північноамериканському континенті сприяла збиранню коштів для популяризації національного питання та формуванню чітких політичних засад для пропонованих змін у Центральній Європі. Наприклад, саме на американській землі вперше прозвучала ідея об'єднання чехів, словаків та карпатських русинів у окремі незалежній державі, і пропозиція про відновлення польської держави була поставлена на порядок денний військового блоку союзних держав (Антанти).

Різні діаспорні громади робили спроби впливу на уряд Сполучених Штатів з метою підтримки своїх відповідних завдань. Втіленням нового етапу зовнішньої політики Сполучених Штатів, пов'язаного зі втручанням у внутрішні справи інших держав, був президент Вудро Вільсон. Після вступу США у війну у січні 1918 року президент Вільсон подав до конгресу документ, відомий як «Чотирнадцять

⁵ Duff John B. *The Italians. The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies* / Joseph P. O'Grady, ed. Lexington, Ky. : University of Kentucky Press, 1967. P. 111.

пунктів», де було викладено мету участі США у війні. Один із цих пунктів (десятий) декларував, що «народи Австро-Угорщини, чие місце /на політичній карті світу/ ми хочемо бачити забезпеченим та гарантованим, повинні отримати право на автономний розвиток»⁶. Пункт 13 стверджував вимогу про те, що «незалежна польська держава повинна бути створена і включати в себе території, населені безсумнівно польським населенням»⁷. Вільсонів ідеалістичний підхід до міжнародної політики був інспірований переконанням, що кожен народ має невід'ємне право на самоврядування. Це переконання він висловив у фразі, що стала крилатою, про «національне самовизначення»⁸.

Наступні наукові дослідження підтвердили те, що багато неупереджених спостерігачів зазначили ще в той час, а саме, що американська зовнішня політика не перебувала під впливом чи була детермінована міркуваннями про гіпотетичний виборчий потенціал іммігрантських мас чи цілями лідерів іммігрантських громад. Проте слова Вільсона про самовизначення послужили каталізатором для політичних еліт бездержавних народів Центральної Європи та їхніх діаспор у Сполучених Штатах. Поляки, чехи, словаки, українці, литовці, південнослов'янські народи та румуни Трансільванії вітали заклик до самовизначення, сподіваючись, що президент Вільсон має на увазі саме їхню етнічну групу, а тому гарантуватиме повну політичну автономію, а можливо незалежність для кожної з цих груп по закінченні війни. Ейфорія іммігрантських громад щодо президента Вільсона та його принципів сягнула вищої точки на мітингу новозаснованої Центральноєвропейської демократичної унії, що відбувся в Залі Незалежності у Філадельфії 23–26 жовтня

⁶ Цит. за: Mamatey Victor S. *The United States and East Central Europe, 1914–1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1957. Pp. 179–180.

⁷ Цит. за: Gerson Louis L. *The Poles*. O'Grady. *Immigrants' Influence*. Pp. 281–282.

⁸ Цей вислів уперше був озвучений Вудро Вільсоном у травні 1916 року у його зверненні до Ліги за встановлення миру. Прикметно, що його не було у промові у січні 1918 року до Конгресу, яка містила 14 пунктів. Це була одна з кількох причин, чому багато активістів із Центральної Європи (за винятком поляків) були незадоволені, адже вважали зміст цих 14 пунктів занадто амбітним. Особисто Вільсон згодом шкодував, що він використав вислів «національне самовизначення». Див.: O'Grady Joseph P. *The Irish*. O'Grady. *Immigrants' Influence*. P. 73.

1918 року. На урочистій церемонії, що відбулася в останній день роботи зібрання, делегати від різних діаспорних груп підписали «Декларацію спільних завдань незалежних народів Центральної Європи», яка фактично визнавала окремішний та рівноправний статус дванадцяти народів, які мешкали, всі крім одного, в Центральній Європі. Цими народами були: поляки, «чехо-словаки», угро [карпато]русини, українці, італійці іредентистського спрямування, литовці, румуни, греки, албанці та сіоністи⁹. До них належала також категорія так званих *unredeemed*, тобто народів, чия територія ще не була повернута своїй історичній батьківщині.

Незважаючи на те, що президент Вільсон не брав участі в зібранні у Філадельфії, він був безпосереднім учасником Паризької мирної конференції, що розпочала свої засідання в січні 1919 року. Між тим, у післявоєнних реаліях реалістичної, а не ідеалістичної політики, Вільсонів принцип самовизначення був застосований лише до певних народів Центральної Європи. Австро-Угорщина припинила своє існування в останні дні жовтня 1918 року, відкривши шлях кільком народам для здобуття певних форм самоврядування на землях колишньої Габсбурзької імперії та прилеглих до неї територіях. Польща була реставрована як окрема держава, хоча її східні кордони залишалися невизначеними; чехи, словаки та карпаторусини добровільно утворили нову державу Чехословаччину; три інші народи – серби, хорвати та словенці – погодилися утворити Королівство Південних Слов'ян, яке 1929 року було перейменоване на Югославію. Слід зауважити, що принцип самовизначення не було застосовано до переможених, і тому третина етнічних мадярів залишилася поза межами післявоєнної Угорщини. Австронімецьке населення Богемії та Моравії також було у примусовому порядку приєднане до Чехословаччини, решті ж австрійців, які створили нетривку державу Германавстрію, було відмовлено в бажанні приєднатися до Німеччини і змушено створити незалежну державу Австрію.

Деякі з народів, які під прикриттям принципу самовизначення сформували невеликі багатонаціональні держави, дуже скоро розчарувалися в новому політичному порядку. Одразу по завершенні роботи Паризької мирної конференції лідери словацької, карпато-

⁹ Детальніше про це див.: May Arthur J. *The Mid-European Union. Immigrants' Influence*. Pp. 250–271.

русинської, хорватської та словенської діаспори в Сполучених Штатах почали протестувати проти «несправедливості» державного устрою Чехословаччини та Югославії – країн, створенню яких вони щойно прислужилися.

Проблема полягала у структурі нових держав. Невдоволені етнічні групи первісно сподівалися мешкати у федеративних державах, де «їхній власний» етнічний регіон практично матиме самоуправління. В дійсності ж, Чехословаччина, Югославія, Польща та Румунія були централізованими державами, що забезпечували лише обмежене самоуправління своїх регіонів або взагалі не проводили ніякого самоуправління. Водночас угорська (мадярська) діаспора протестувала проти Тріанонського договору, що, на їхню думку, створив передумови для «окупації» віковичних мадярських земель Чехословаччиною (південна Словаччина та Підкарпатська Русь), Румунією (Трансільванія), Югославією (Воєводина) та Австрією (Бургенланд)¹⁰.

Діячі української діаспори в США та Канаді також були незадоволені, оскільки вони ніколи не підтримували ідею передання своєї рідної провінції Галичини під владу Польщі. Після того як Польща де факто анексувала Галичину в 1919 році, українська діаспора продовжувала протестувати проти долі своїх побратимів за міжвоєнного польського режиму. Отже, період політичної активності, пов'язаний із подіями 1918 року, закінчився на початку 1920-х років великою мірою так само, як розпочався у 1914 році, коли багато лідерів центральноевропейських діаспорних груп були невдоволені та протестували проти політичної ситуації, яка була несприятливою для їхніх співвітчизників у Європі.

¹⁰ Із завершенням Першої світової війни угорська діаспора у Сполучених Штатах та Канаді тісно співпрацювала з ревізіоністськими організаціями в Угорщині. Американська угорська національна федерація, утворена у 1906 році, закликала до перегляду Тріанонського договору через поширення серії англомовних памфлетів, що були видані у 1921 році у Лондоні, Нью-Йорку та Будапешті, з провокативними заголовками, наприклад: Три національних держави замість однієї; Географічна неможливість Чеської держави; Чи може тривати румунське правління у Східній Угорщині? Мучеництво Хорватії; Історичне право угорського народу на територіальну цілісність. Аж у 1970 році Угорське товариство «Турул» у Канаді перевидало працю 1930 року Отто Леграді, у якій зазначалося, що «приглушений крик нації був похований під руїнами двох світових воєн». Див.: Justice for Hungary!: The Cruel Errors of Trianon. 2nd enlarged edition re-edited. West Hill, Ont., 1970.

Період політичної активності, пов'язаний із подіями 1989 року, почався в середині 1980-х років із приходом до влади нового керівника Радянського Союзу Михайла Горбачова. Наприкінці Другої світової війни Радянський Союз насильно впровадив свій варіант комуністичного правління у більшості країн Центральної Європи і протягом наступного півстоліття робив усі можливі зусилля для підтримання свого політичного та економічного контролю над державами, що опинилися за відомою «залізною завісою». Для утримання свого впливу над Центральною Європою радянське керівництво не зупинялося навіть перед військовим вторгненням, як це сталося під час Угорської революції 1956 року та Празької весни в Чехословаччині 1968 року. Лише Югославія та Албанія залишилися поза радянською сферою впливу, хоча в обидвох країнах також правили комуністичні режими.

Прибуття радянської армії до Центральної Європи в останні місяці Другої світової війни та насадження комуністичного режиму радянського зразка викликало нову хвилю еміграції до Північної Америки. У 1948–1953 роках близько 239 тисяч центральноевропейців, тобто переміщених осіб (DPs), що перебували в таборах в американській, британській та французькій зонах окупації повоєнних Німеччини та Австрії, виїхало до США та Канади¹¹. Тим часом комуністичний режим наклав суворі обмеження на еміграцію, які фактично поклали край вільному пересуванню людей між Центральною Європою та Сполученими Штатами, чим характеризувався період від 1880-х років до початку Другої світової війни. Єдиний виняток становили періодичні хвилі біженців, яким вдалося «втекти на Захід» на початку Угорської революції 1956 року, Празької весни 1968 року та періоду «Солідарності» у Польщі на початку 1980-х років.

Переміщені особи (DPs) влили свіжу кров у вже встояне світське та релігійне життя діаспорних громад у США. Ці новоприбулі заснували також нові організації, які були в безкомпромісній опозиції комуністичному правлінню на їхній батьківщині у Європі.

¹¹ Близько шістдесяті відсотків усіх іммігрантів, яким дозволили прийти до Сполучених Штатів на основі Закону про переміщених осіб, були зі Східно-Центральної Європи, тобто Чехословаччини, Угорщини, Польщі, Румунії, Радянського Союзу та Югославії. Більша частина з них була з Польщі, хоча здебільшого це були етнічні українці та етнічні поляки. Див. статистику: Puskás Julianna. *Ties that Bend, Ties that Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States*. New York and London : Holmes and Meier, 2000. P. 262.

У контексті погіршення американо-радянських відносин та атмосфері «холодної війни», що характеризувала 1950-ті та 1960-ті роки, нова хвиля центральноєвропейців (які час від часу кооперувалися зі старими іммігрантами та їхніми нащадками) лобювала різні влади Сполучених Штатів, сподіваючись на «звільнення» своєї «поневоленої» батьківщини від радянського панування. Найвагомим результатом цих вимог була стабільна фінансова підтримка американським урядом альтернативних новин та інформаційних програм, що транслювалися на радіо «Свобода» та «Вільна Європа», чії кореспонденти та ведучі були в основному політичними іммігрантами з Центральної Європи, які мешкали та працювали у США або в американській окупаційній зоні Німеччини.

Ні ініціативи американського зовнішньополітичного відомства, ні діяльність центральноєвропейських діаспор не мали впливу на політичні зміни, що ввійшли в історію під назвою Революції 1989 року. Ці процеси були радше наслідком політики, впровадженої після 1985 року М. Горбачовим у його спробах реформувати та модернізувати радянську економіку та суспільство. Критичний момент настав у 1989 році, коли М. Горбачов проголосив, що Радянський Союз не втручатиметься більше у справи своїх країн-сателітів у Центральній Європі. Ще до кінця цього року комуністичні режими у Центральній Європі впали і були замінені багатопартійними системами, у яких комуністи відігравали мінімальну роль чи не відігравали жодної. Наприкінці 1991 року розпався і самий Радянський Союз, а республіки, що входили до його складу, перетворилися на незалежні держави.

У певному сенсі, політичні діячі 1990-х років загалом прийняли політичну структуру Центральної Європи, запроваджену Паризькою мирною конференцією 1919–1921 років, хоча вони поставили за мету виправлення недоліків та негативних змін, що сталися пізніше. Як частина відновлювального процесу незалежність знову отримали балтійські країни та закінчився поділ Німеччини на Східну і Західну. Україна, якій не вдалося здобути визнання від міжнародних миротворців після Першої світової війни, стала незалежною державою, чії кордони (завдяки розширенню, яке сталося у 1945 році) тепер охоплювали колишні габсбурзькі провінції Східну Галичину, Північну Буковину та Підкарпатську Русь (Закарпаття).

Невеликі багатонаціональні держави Центральної Європи, що сформувалися після Першої світової війни і були відновлені по Другій, змушені знову поставити питання про політичний баланс

між різними національностями цих країн. У обидвох випадках нового рішення проблеми не було знайдено, і обидві країни припинили своє існування. Чехословаччина розпалася мирним шляхом на початку 1993 року і була замінена незалежними Чеською Республікою та Словаччиною. Югославія також була кардинальним чином змінена, але після низки спустошливих війн, що тривали від 1991 року фактично до кінця ХХ ст. У результаті балканського конфлікту виникло кілька нових держав: Словенія, Хорватія, Боснія-Герцеговина з'явилися на землях, які в минулому належали Австро-Угорській імперії; решту склали незалежні Македонія та радикально зменшена Федеративна Республіка Югославія (перейменована у 2003 році на Державний Союз Сербії та Чорногорії).

Держави Центральної Європи, що виникли або зазнали радикальних змін у результаті Революції 1989 року, проголосили себе демократичними республіками, у яких панує принцип верховенства права та ринково-орієнтована економіка. Кожна з них висловила бажання активно брати участь у процесі європейської інтеграції за допомогою приєднання до НАТО та Європейського Союзу. Мета вступу до Європейського Союзу була досягнута Польщею, Чеською Республікою, Словаччиною, Угорщиною та Словенією у травні 2004 року.

Реакція діаспорних груп на події 1918 та 1989 років

Реакцію центральноєвропейських діаспор у Північній Америці на спалахи політичної активності на батьківщині, пов'язані з подіями 1918 та 1989 років, мали як схожі риси, так і відмінності. Відмінності були зумовлені частково складом діаспорних груп. До 1918 року вони склалися переважно з іммігрантів, тимчасових іммігрантів та вигнанців. Усі ці категорії мали одну спільну рису: вони перебували в США протягом відносно короткого часу. Незважаючи на те, що певна частина постійних іммігрантів прибула до Америки ще у 1880–1890-х роках, вони найчастіше були молодими чоловіками, відірваними від своїх родин вдома та ізольованими від американського суспільства в цілому через брак знань англійської мови та низький соціальний статус. Вони фактично знаходилися «за рамками» американського суспільства і функціонували на його маргіналах.

Тоді як більшість постійних іммігрантів ще до кінця не закоренилася у Сполучених Штатах, тимчасові іммігранти та вигнанці навіть не ставили це за мету. Тимчасові іммігранти вбачали в Америці землю, де вони повинні були провести короткий час і повернутися додому з грошима, необхідними для повернення позики, будівництва будинку чи, найважливіше, придбання землі. Не було рідкістю у період перед Першою світовою війною, коли тимчасові іммігранти приїжджали до Америки з Європи двічі, тричі і навіть більшу кількість разів. Близько третини іммігрантів, що прибули до США у 1880–1914 роках, були тимчасовими¹². На противагу їм вигнанці були за самою своєю природою особами, змушеними шукати притулку за кордоном часто з політичних причин. Таким чином, більшість іммігрантів, які прибули до Америки до 1914 року (постійних та тимчасових), знали, що вони зможуть повернутися додому. З початком Першої світової війни навіть більшість вигнанців дійшли висновку, що політичні зміни у Європі є неминучими і вони можуть розпочати підготовку до моменту, коли вони також зможуть повернутися на батьківщину.

Така психологічна засада, а саме налаштованість на повернення додому, була чимось чужим для центральноєвропейської діаспори перед 1989 роком. На другу половину ХХ ст. центральноєвропейські діаспори в Північній Америці склалися лише з постійних іммігрантів двох хвиль: тих, що прибули до Першої світової війни, їхніх нащадків у другому і третьому поколіннях та біженців після Другої світової війни (переміщених осіб). Для останніх питання повертатися додому не було можливим. Іммігранти, що прибули до 1925 року, вже повністю акліматизувалися у США, і ні вони самі, ні їхні нащадки, що народилися на американському континенті, за незначним винятком, не збиралися повертатися на батьківщину предків до Європи. Фактично, для цих осіб, які тим часом знайшли працю деінде, «повернення додому» означало повернення назад до штатів Пенсильванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк чи до іншого північно-східного штату. Стосовно ж повоєнних переміщених осіб, то шлях назад до Європи для них був відрізаний. Адже вони втекли з Європи саме через опозицію до диктаторських режимів радянського зразка, що запанували на їхній батьківщині. Теоретично вони

¹² Статистичні дані щодо повернення мігрантів див.: Wyman Mark. Round-Trip to America: The Immigrants Return to Europe, 1880–1930. Ithaca and London : Cornell University Press, 1993. Pp. 9–12.

могли повернутися і навіть бути з радістю прийняті, щоб постати перед судом, бути ув'язненими чи вигнаними з країни як ймовірні чи реальні «колаборанти» «фашистського» режиму, як учасники антикомуністичної діяльності або просто як особи, що залишили країну нелегально. На підтвердження цього багато комуністичних режимів Центральної Європи впровадили в життя подібну юридичну практику, особливо стосовно осіб, які були репатрійовані з інших частин Європи. Стосовно ж тих, хто не повернувся, влаштовувалися процеси «ін абсенція».

Іншою відмінністю між діаспорними групами 1918 та 1989 років було те, що може бути означено як фаза підготовки. Безсумнівно, велика кількість людей брала безпосередню (політична діяльність та служба в армії) чи опосередковану (економічна підтримка) участь у доленосних подіях кожного з періодів політичної активності, що сягнули найвищої точки в Центральній Європі у 1918 та 1989 роках. Раніша діаспора була добре підготовлена до розпаду Австро-Угорщини та Паризької мирної конференції. Причиною цього послужив факт, що центральноевропейські іммігранти були політично мобілізовані від самого початку Першої світової війни.

Якими проблемами переймалися іммігранти 1918 року? Перш за все, це були звичайні людські турботи, що поставали перед кожним іммігрантом. Чи досягне військовий конфлікт його чи її рідного села? Якою є доля батьків чи дружини і дітей, що залишилися на батьківщині? Чи буде можливість повернутися або хоча б листуватися з близькими? Згодом до цих питань додалися ширші проблеми, що звичайно були висловлені керівниками братських товариств, впливовими редакторами газет цих товариств і, у багатьох випадках, священниками чи рабинами, чи то у проповідях, чи то під час участі в громадських зібраннях або інших патріотично насажених подіях. Чи повинен іммігрант зберігати вірність імператорові Австро-Угорщини чи підтримувати Антанту, з якою у США ще до офіційного союзу були тісні відносини? І стосовно майбутнього: що станеться на батьківщині, коли війна нарешті закінчиться?

Останні два питання привернули увагу створених на той час іммігрантських організацій, таких як Польський народний союз (Polish National Alliance; Związek Narodowego Polskiego, заснований 1880), Хорватський союз, пізніше Хорватське народне товариство (National Croatian Society; Narodna hrvatska zajednica, засновано 1894), Словацька ліга в Америці (Slovak League of America; Slovenská liga

в Америці, заснована 1907), Хорватська ліга в Іллінойсі (Croatian League in Illinois, засновано 1905), а також нових груп, сформованих на початку Першої світової війни, таких як Сербська народна оборона (Serbian National Defence; Srpska narodna odbrana, заснована 1914), Південнослов'янська народна рада (South Slavic National Council, засновано 1915) та Чеський народний союз (Bohemian National Alliance; České národní sdružení, засновано 1915). Ці та інші організації оговорювали різні політичні варіанти, серед яких виділялися щонайменше три: (1) збереження статус-кво та вірності Габсбургам; (2) політична автономія у складі Австро-Угорщини чи іншої держави; (3) повна незалежність. Іншими словами, на кінець Першої світової війни та час розпаду Австро-Угорщини центральноєвропейські діаспори Америки мали відпрацьовану політичну мету для своєї батьківщини і були готові до лобювання американського уряду, а особливо держав-союзниць на Паризькій мирній конференції.

Для центральноєвропейських діаспор 1989 року, і слід додати, і для самого американського уряду, падіння комуністичного режиму та наступний розпад Радянського Союзу виявився повною несподіванкою. Точніше, слід зауважити, що ще з 1950-х північноамериканські діаспорні об'єднання були надзвичайно активними. Новоприбулі іммігранти по Другій світовій війні, відомі під назвою переміщених осіб, були переважно затятими антикомуністами. Значний відсоток цих іммігрантів були політиками, юристами, журналістами, педагогами, підприємцями та іншими представниками інтелектуальної еліти, які не знайшли себе в новій комуністичній системі, але які, ще перебуваючи на батьківщині, здобули досвід участі в політичному та громадському житті. Вони заснували цілу низку нових організацій у США та Канаді, які об'єднували не лише іммігрантів, що прибули після 1945 року, а й частину старої імміграції¹³.

Раптом після Другої світової війни іммігрантські організації почали являти собою інституції, що закликали до звільнення батьківщини від комуністичного правління (наприклад, Рада вільної Чехословаччини, Council of Free Czechoslovakia), культурні та наукові

¹³ Про переміщених осіб та про їх вплив на іммігрантів із попередніх хвиль й на саму країну перебування див.: Luciuk Lubomyr. *Searching for Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory*. Toronto, Buffalo, and London : University of Toronto Press, 2000.

організації, заборонені на батьківщині та «відновлені» в Північній Америці (Наукове Товариство імені Шевченка серед українців, The Shevchenko Scientific Society; Чехословацьке товариство наук і мистецтв, The Czechoslovak Society of Arts and Sciences, переважно серед чехів; Польське товариство мистецтв та словесності) та уряди в екзилі, що брали свій початок в різні історичні періоди, чи то у часи кінця Першої світової війни, чи то у міжвоєнний час, чи у повоєнні роки. У час апогею «холодної війни» діяли певні «парасолькові організації» (umbrella organizations), які намагалися об'єднати на антикомуністичній платформі народи, які в інший час перебували в політичному чи військовому конфлікті один з одним на європейській батьківщині. Мабуть, найвідомішими з цих «парасолькових організацій» були Асамблея поневолених народів Європи (Assembly of Captive European Nations) та Антибільшовицький блок народів (Anti-Bolshevik Bloc of Nations), які були засновані у 1950-х роках і мали в своєму складі представників політичної імміграції різних народів колишнього Радянського Союзу та його центральноєвропейських країн-сателітів. На кінець 1960-х років почала превалювати тенденція до створення власних «парасолькових організацій» кожною діаспорною групою, які ставили за мету об'єднання іммігрантських об'єднань, заснованих до Другої світової війни та після неї, боротьбу з комуністичним режимом на батьківщині¹⁴. Такими були всесвітні та національні конгреси, що були засновані українцями (1967), словаками (1968), хорватами (1974) та деякими іншими національними групами.

Проте на кінець 1980-х років діаспорні об'єднання, що переймалися політичними процесами на батьківщині, почали втрачати вплив серед громад, які вони мали на меті представляти. Ні у період «холодної війни», ні більш того в добу радянської перебудови, вони не були в змозі вплинути на американський уряд і спонукати його активно втрутитися в події серйозних політичних криз, таких як Угорська революція 1956 року чи інтервенція Радянського Союзу і його сателітів до Чехословаччини у 1968 році. З плином часу ці організації все більше втрачали контакт із політичними реаліями

¹⁴ Тут були звичайно ліві або й відкрито прокомуністичні організації серед центральноєвропейських діаспор як у США, так і в Канаді, які демонстративно уникали асоціації себе з антикомуністичними групами і які часто відкрито вихваляли діяльність Радянського Союзу та його післявоєнних сателітів у Центральній Європі.

Центральної та Східної Європи, зокрема, зовсім не мали інформації про зміни в суспільному, економічному житті побратимів на батьківщині та про еволюцію їхніх моральних цінностей¹⁵. Але найістотношою хибкою було те, що вони майже не мали конкретних планів зміни політичної системи з дуже простої причини.

Представники центральноєвропейських діаспор, як і західне суспільство в цілому, не очікували ніяких істотних політичних змін за свого життя, не говорячи вже про такі епохальні зміни, як падіння комунізму в Радянському Союзі та його сателітах. У 1990-х роках, коли нові держави виникли на карті Європи майже автоматично, інші ж «повернули свободу», кілька видатних американських діаспорних діячів повернулися «додому». Деякі з них навіть здобули високі посади в урядах посткомуністичних країн. На противагу лідерам діаспор 1918 року, діячі, які повернулися по Революції 1989 року, були переважно налаштовані не на ініціювання змін, а радше на пристосування до наявних політичних реалій та реформ політичної системи, які здійснювали самі центральноєвропейці.

Таким чином, основною відмінністю між діаспорами двох доленосних періодів ХХ ст. було те, що діаспора 1918 року дивилася в майбутнє, тоді як для діаспори 1989 року був характерний погляд у минуле. Головним наслідком цього були результати подій 1918 та 1989 років. Кінець Першої світової війни в 1918 році знаменував собою розпад кількох імперій, після яких мали місце міжнародні зібрання, скликані з метою відпрацювання нової структури Європи. Більше того, творці цього нового порядку, що вели переговори в палацах навколо Парижа, мали на меті дати відповідь на насущні політичні проблеми того часу.

ХІХ ст. та початок ХХ ст. уособлювали собою добу національних держав. Теоретично кожен народ із метою забезпечення своєї

¹⁵ Ті, хто стали біженцями внаслідок Другої світової війни, переконували себе й своїх симпатиків у американських та канадських урядових колах, що вони якнайкраще знають народи тих країн, звідки вони прибули. Проте коли після 1989 року багато з них повертались додому з відвідинами, вони нарешті усвідомили, наскільки «іхній» народ змінився, й з північноамериканської перспективи щонайгірше, протягом декількох декад. Ця проблема стосовно відмінностей історичної пам'яті між словаками-мігрантами та їхніми співвітчизниками з особливим згадуванням очільника словацької держави в період Другої світової війни Йозефа Тіто була висвітлена у праці: Cohen Shari J. *Politics Without a Past: The Absence of History in Post-Communist Nationalism*. Durham, N. C. : Duke University Press, 1999.

історичної долі та збереження культури повинен мати свою власну суверенну державу. Безумовно, на кінець XIX ст. народи Австро-Угорщини під впливом своїх лідерів були достатньо підготовлені до прийняття ідеї певної форми державності. Таким чином, іммігранти з Габсбурзької імперії були психологічно готові до ідеї самоврядування і можливо незалежності їхньої батьківщини ще до прибуття до Нового Світу. Ті ж, що приїхали на американський континент «політично незайманими», швидко стали обізнаними з проблемами, про існування яких вони навіть не здогадувалися, завдяки діяльності лідерів іммігрантських громад, організацій та через газети. Згодом вони сформулювали стандартні програми, часто консультуючись із політичними вигнанцями в США та у співробітництві з подібного сорту організаціями політичних іммігрантів у Західній Європі. Центральноевропейські діаспори в Америці зуміли стати на чолі змін. Саме діаспорні лідери, зокрема, є «авторами» таких країн, як Чехословаччина та Югославія¹⁶.

У випадку майбутньої Чехословаччини Словацька ліга Америки та Богемський народний союз дійшли згоди в м. Клівленд, штат Огайо у жовтні 1915 року і закликали до «союзу чеського та словацького народів»¹⁷ у федеративній державі, створеній за зразком Швейцарії. В останній рік війни, коли неминучі зміни, що очікували на Австро-Угорщину, стали очевидними і саме існування цієї держави було поставлено під питання, політичний вигнанець Томаш Г. Масарик прибув до Сполучених Штатів навесні 1918 року. Він влаштував лекційне турне по Сполучених Штатах з метою інформування широкого загалу Америки про проблему чехословацької незалежності. Після зібрання в Піттсбургу 30 травня 1918 року Т. Г. Масарик підписав разом із чеськими та словацькими іммігрантськими лідерами документ, який окреслив структуру майбутньої федеративної держави. Окрім цього документа, відомого як «Піттсбурзька угода»¹⁸, інші блискавичні події сталися

¹⁶ Технічно Сербський парламент у місті Ниш у грудні 1914 року видав декларацію з закликом до утворення Югославії, але саме у діаспорі впродовж Першої світової війни опрацьовувались її деталі.

¹⁷ Процитанова за: Mamatey Victor S. United States and East Central Europe. P. 130.

¹⁸ Класична праця про цей суперечливий документ написана з перспективи словацького націоналізму. Див.: Čulen Konstantin. Pittsburghská Dohoda. Bratislava, 1937. Також див.: Stolárik Marián Mark. The Role of American Slovaks in Creation of Czecho-Slovakia, 1914–1918. *Slovak Studies*. Cleveland and Rome, 1968. Vol. VIII. Pp. 7–82.

протягом кількох місяців, а саме пропозиція додати до майбутньої Чехословаччини територію, розміщену на схід від Словаччини. Ця територія була населена східними слов'янами, відомими як карпаторусини або рутени. Спершу лідери їхньої іммігрантської громади сподівалися на здобуття незалежної держави, проте після зустрічі з президентом Вільсоном вони прийняли пораду американського керівника про консультацію з Т. Масариком на предмет можливого приєднання до Чехословаччини. Цей вибір був схвалений американцями русинського походження і викладений в «Скрентонській резолюції» від листопада 1918 року¹⁹.

У випадку Югославії, представники різних сербських, хорватських та словенських організацій у США та Канаді зустрілися в Чикаго на початку березня 1915 року і закликали до спілки «усіх югославських земель Австро-Угорської монархії та Сербського Королівства в єдиній державній одиниці»²⁰. Після того було засновано Народну раду південних слов'ян у Чикаго для популяризації ідеї майбутньої держави. Сербі, хорвати, словенці мали власні організації, а також було кілька загальноюгославських організацій. Усі вони підтримували ідею єдиної держави східних слов'ян, але не погоджувалися лише в тому питанні, чи це повинна бути республіка (краще федеративного типу) чи королівство на чолі з представником сербської династії Караджордєвічів (Karadjordjević). Південні слов'яни в Америці так і не дійшли згоди стосовно устрою своєї майбутньої держави²¹.

Із кінцем Першої світової війни, вісті про рішення іммігрантів у США досягли європейської батьківщини. Місцеві керівники були переконані в необхідності прийняття нових держав, що були «уявлені» за кордоном і пізніше були прийняті Паризькою мирною конференцією і схвалені зі своїх власних політичних причин усіма

¹⁹ Детальніше див.: Mamatey Victor S. The Slovaks and Carpatho-Ruthenians. O'Grady. *Immigrants' Influence*. Pp. 239–249; Magocsi Paul Robert. The Political Activity of Rusyn-American Immigrants in 1918. *East European Quarterly*. Boulder, Colo., 1976. Vol. X (3). Pp. 347–365.

²⁰ Процитовано за: Mamatey Victor S. United States and East Central Europe. P. 117.

²¹ Детальніше про різні політичні орієнтації південнослов'янських діаспор у Сполучених Штатах див.: Prpic George J. The South Slavs. O'Grady. *Immigrants' Influence*. Pp. 173–203; Čizmić Ivan. Jugoslovenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918. Zagreb : Inštitut za hrvatsku povijest, 1974.

переможними державами-союзницями та державами, що приєдна-
лися до них.

Революція 1989 року також мала наслідком розпад імперії (Радян-
ського Союзу та його центральноєвропейських сателітів), але після
них не мало місця міжнародного зібрання для переговорів сто-
совно устрою нового політичного простору. Більше того, централь-
ноєвропейські діаспори Америки з політичного погляду були по-
заду часу. Багато з них були переконані, що нарешті настав момент,
коли їхні народи нарешті зможуть одержати незалежні держави
і змінити наявні кордони, навіть застосовуючи військову силу за
браком інших засобів досягнення цієї мети.

На нашу думку, подібна точка зору була частиною політичного
лексикону минулого, оскільки друга половина ХХ ст. і звичайно
останнє десятиліття його були добою, коли ідея національної дер-
жави як ідеальної форми політичного буття вважалася застарі-
лою. Особливо це помітно було у Європі, де поштовх до інтеграції
у формі Європейського Союзу перетворився на панівну ідею. Без-
умовно, ідея національної держави також мала своїх прихильників
(особливо у країнах на зразок Франції), і кілька народів Центральної
та Східної Європи залишалися залюбленими в цю ідею. Але за лаш-
тунками цього феномену приховувалося здорове почуття реаль-
ності і навіть політична мудрість, яка найкраще підсумована пер-
шим міністром закордонних справ незалежної Словенії Дмітрієм
Рупелем напередодні її незалежності: «Нам потрібно бути повністю
вільними, навіть символічно, навіть на п'ять хвилин. Ми вийдемо
зі складу Югославії і негайно розпочнемо переговори про її май-
бутній конфедеративний устрій»²².

Натомість, центральноєвропейські діаспори Північної Амери-
ки бажали або повернутися до кордонів, накреслених Паризькою
мирною конференцією, або ж, що найбільш, «виправити» недоліки
угод, підписаних у 1919–1921 роках. Таким чином, діаспори балтій-
ських країн хотіли відновити незалежність своїх держав; угорська
та польська діаспори були занепокоєні долею мадярів та поляків,
що мешкали за межами сучасних кордонів Угорщини та Польщі;
тоді як словацька, хорватська, словенська, македонська та україн-
ська діаспори відчували, що настав час для реалізації права на само-
визначення, яке було їм обіцяне в 1918 році, але так і не надано.

²² Процитовано за: Scammell Michael. *The New Yugoslavia. The New York Review of Books*. 1990. Vol. XXXVII (12). P. 42.

Діаспорні громади кожної з цих націй в Америці, Західній Європі (особливо в Німеччині) та Австралії лобювали уряд США та Організацію Об'єднаних Націй з метою визнання їхніх нових незалежних держав.

Коли незалежності було досягнуто, лідери діаспор сподівалися впливати на політику своєї батьківщини. Мабуть, найкращим прикладом цього може бути Хорватія, яка офіційно проголосила незалежність у травні 1991 року. Перший її президент Франьо Туджман був тісно пов'язаний особливо попервах із хорватською діаспорою. Колишній дисидент-націоналіст, що перебував в опозиції до комуністичного правління в Югославії, він же колишній командир титовських партизан у часи Другої світової війни, Ф. Туджман відвідав хорватські іммігрантські громади у Північній Америці, спершу в Канаді у 1987 році, згодом у Сполучених Штатах та Канаді у 1988 та 1989 роках. Незважаючи на те, що у своїх статтях Ф. Туджман висловлював симпатію до незалежної хорватської держави часів Другої світової війни, яка очолювалася затятими націоналістами-ушастами, він виявився не готовим до більш радикальних націоналістичних поглядів діаспори. Більшість хорватів, що мешкали за кордонами країни, підтримували антикомуністичний (і анти-сербський) рух ушастів, які разом із військовою організацією політичних емігрантів «Хорватський національний спротив» (Отпор) мали на меті не більше не менше як відновлення незалежної Хорватії.

Ф. Туджман не був підготовлений до такого «радикального» рішення, як національна держава, яке пропонувалося діаспорними лідерами, що закликали не лише до негайного проголошення незалежності (на противагу поступовому процесові здобуття її, починаючи з федералізації, до якого схилився Ф. Туджман), але також і включення до складу Хорватії усієї території Боснії-Герцеговини. Для досягнення останнього завдання пропонувалося навіть за необхідності застосувати силу. Визнаючи авторитет, а особливо економічний потенціал діаспори, колишній командир антиушастського партизанського формування Ф. Туджман зумів добитися «національного примирення» між непримиренними політичними ворогами. Особливо тісні стосунки йому вдалося зав'язати з трьома хорватськими емігрантами, що мешкали в Канаді. Усі троє були вихідцями із західної, населеної хорватами, частини Герцеговини, і кожен з них відігравав визначну роль у майбутній незалежній Хорватії.

Анте Бельо (Beljo), електрик із містечка Судбурі (Sudbury), провінція Онтаріо, став першим головою Хорватського Демократичного об'єднання (Hrvatska Demokratska Zajednica HDZ), політичного руху, який, як люблять хвалитися політичні іммігранти, був створений у Канаді. У 1989–1990 роках він зумів зібрати серед діаспори близько 8 мільйонів доларів на вибори Ф. Туджмана. Марін Сопта, голова «Хорватського народного спротиву» (Отпор), був призначений головою основного осередку політичної думки, загребського Інституту стратегічних досліджень. Але найвпливовішим з трьох був Гойко Шушак, який від 1969 по 1990 роки працював у сфері ресторанного бізнесу канадської столиці Оттави, – «кухар», за зневажливим висловом опонентів. Спершу Г. Шушак очолював хорватське міністерство повернення та імміграції, у часи, коли очікувалося, що десятки тисяч хорватів, які мешкали за кордоном, повернуться на батьківщину. Коли ж ці сподівання не здійснилися (додому повернулося лише близько 3,5 тисячі), Г. Шушак створив у Швейцарії надзвичайно успішний Хорватський національний фонд, у який представники діаспори здійснили внесків на суму, що обчислюється приблизно від 50 до 100 мільйонів доларів. Саме цей фонд Г. Шушак, на той час міністр оборони, використав для перетворення погано озброєної хорватської міліції на сучасну армію, яка після 1995 року досягла переконливого успіху в боях з югославською федеральною армією та сербською міліцією на території Хорватії та сербськими міліційними підрозділами та мусульманськими збройними силами на землях Боснії-Герцеговини.

Не може бути сумніву в тому, що діаспора сприяла перетворенню Хорватії на сильну та життєздатну державу у 1990-х роках. Безумовно, заангажованість діаспори на створення суверенної національної держави, яка повинна об'єднати у своїх кордонах усіх хорватів, навіть змінивши наявні політичні кордони та позбавившись від «чужих» меншин (наприклад, сербів), була головним чинником, що спричинив жорстоку війну та етнічні чистки, якими характеризувалася більша частина 1990-х років у колишній Югославії. Подібно до своїх суперників – представників сербської діаспори, які були так само заклопотані проблемою створення «Великої Сербії» за будь-яку ціну, видається, що за десятиліття життя в Північній Америці діячі обидвох діаспорних груп нічого не дізналися про демократичні цінності та етнічну толерантність, яка є безумовним ідеалом (якщо не повсякденною реалією) північноамериканського

життя. Коли вони нарешті повернулися додому у 1990-х роках, їхні «назадницькі» ідеали знайшли родючий ґрунт у свідомості місцевих націоналістів, і разом вони зуміли знищити усі паростки толерантності та демократизму у політичному житті батьківщини. Ми дозволимо собі процитувати слова одного коментатора, який об'єктивно охарактеризував негативну роль діаспорних лідерів, у цьому випадку хорватських:

«Здається неймовірним, що вони не зуміли здобути свіжі імпульси для себе в демократичному, поліетнічному середовищі Канади. Вони не змогли уявити незалежну посткомуністичну Хорватію інакшою, ніж реанімацією ідей та ідолів усталих та їх дискредитованої вузькоетнічної (volkish) ідеології. Не зумівши дистанціюватися від минулого, ця діаспора сприяла зараженню хорватського суспільства смертельним вірусом націоналізму в найкритичніший момент його історії»²³.

Слід зазначити, що, можливо, на щастя, не всі центральноєвропейські діаспори 1989 року зуміли досягти такого ступеня впливу на суспільні процеси своєї батьківщини після падіння комунізму. Наприклад, із розпадом Радянського Союзу у 1991 році та здобуттям Україною незалежності, українські емігранти, що повернулися з Заходу, більшість з яких були вихідцями з колишньої австрійської провінції Галичини, створили Конгрес українських націоналістів, добилися обрання восьми депутатів до парламенту і принесли на порядок денний політичні проблеми з дорадянських 1940-х, які були мало актуальними для 1990-х років. Видається, що українські емігранти, що повернулися з Заходу, досягли успіху лише в одному, а саме, у підтвердженні стереотипного погляду українців «східняків» (які перебували під радянським правлінням як до 1945 року, так і після нього) про те, що Галичина є осереддя українського націоналістичного екстремізму, неприйнятним для багатонаціональної держави України²⁴. Ще менший успіх мала угорська діаспора через те, що посткомуністична Угорщина не мала великої зацікавленості в своїх повоєнних політичних емігрантах (що виїхали в 1947

²³ Hockenos Paul. *Homeland Calling: Exile Patriotism and the Balkan Wars*. Ithaca and London : Cornell University Press, 2003. P. 41.

²⁴ King Charles, Melvin Neil J. *Nations Abroad*. P. 122. Детальніше про вплив галицько-української діаспори на політичне та економічне життя незалежної України див.: Motyl Alexander. *Sovietology, Rationality, Nationality: Coming to Grips with Nationalism in the USSR*. New York : Columbia University Press, 1990, особливо розділ 9: *The Triumph of the Emigrés*, pp. 132–145.

та 1956 роках), деякі з яких повернулися додому у марному сподіванні відіграти певну роль у суспільних процесах своєї посткомуністичної батьківщини²⁵.

Таким чином, діаспори 1989 року були (і можливо все ще є) політично на крок позаду своєї батьківщини. Це сталося, можливо, через те, що політичний ідеал діаспори закінчувався зі створенням національної держави, в той час як політичні лідери та значна частина населення більшості центральноєвропейських країн усвідомлювали обмеженість національної держави і є переконаними прихильниками інтеграції до Європейського Союзу²⁶. Коли zaangażованість діаспори на створенні нової національної держави або розширенні її кордонів збігається з політичними настроями на батьківщині, як це ми спостерігали на прикладах Хорватії та Сербії, то наслідки такого явища вилилися у спустошливу війну, що тривала протягом більшої частини 1990-х років і закінчилася скоріше тимчасовим перемир'ям, ніж міцним миром.

Майбутнім дослідникам

Деякі з ідей, висловлених у цій роботі, а також загальном у літературі з історії Центральної Європи та американської імміграції ХХ ст., стверджують, що діаспори, які мешкали у Сполучених Штатах, мали вплив на політичне, економічне та соціальне життя своєї батьківщини. Є беззаперечним також те, що необхідно накопичити більше даних і здійснити ґрунтовніший теоретичний аналіз для кращого розуміння феномену діаспори.

Фактологічні дослідження діаспор 1918 року були розроблені в працях Віктора Маматея та інших вчених, що займалися питаннями американської зовнішньої політики у часи Першої світової війни та після неї²⁷. Особливо важливою є серія лекцій, що читалися в Ла Салль коледжі в 1962–1963 роках і були пізніше опубліковані

²⁵ Deák István. Hungarian Political Emigration and the Early Years of the Cold War. *Közdelem az igazságért: Tanulmányok Randolph L. Braham 80. Születésnapjára* / László Karsai and Judit Molnár, eds. Budapest : Mazsihisz, 2002. Pp. 99–112.

²⁶ Звісно, є такі особистості, як, наприклад, Джордж Сорос, американський філантроп угорського походження, чий ідеали спрямовані на інтеграцію, а не на національну державу. Але він навряд чи є представником чи активним учасником якоїсь діаспорної групи.

²⁷ Див.: посилання вище у примітці 5.

у колективному збірнику під назвою *The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies* (1967). Для цієї книжки десятьом науковцям були замовлені дослідження, присвячені окремим діаспорним групам, і з десяти принаймні вісім були з Центральної Європи.

Напевне, настав час і для подібного дослідження діаспор 1989 року. Вже існує чудова монографія про окремі діаспори колишньої Югославії Лорінга Данфорта (Loring Danforth) та Поля Гокеноса (Paul Hockenos)²⁸, і нині потрібно сконцентрувати зусилля на вивченні багатьох інших діаспор регіону в описовому та порівняльному плані. Первісно таке дослідження може прийняти форму серії лекцій або міжнародної наукової конференції за участі фахівців з діаспорних студій не лише з Північної Америки, а й Німеччини, Аргентини та Австралії. Як американські діаспори намагалися вплинути на перебіг подій у посткомуністичній Центральній Європі? Які фундації та особисті внески було здійснено для забезпечення політичних партій та інвестовано в економіку новостворених країн? Який вплив, якщо такий мав місце, було здійснено на політику Америки стосовно цього регіону? Ми перерахували лише кілька питань, які становлять тему майбутнього дослідження.

Існує також явище повернення, або рееміграції, що приймала форму повернення тимчасових іммігрантів або політичних вигнанців. Той факт, що ця проблема була загалом недостатньо вивчена, був частково спричинений американською історичною міфологією. Протягом довгого часу дослідження з історії американської імміграції мали під собою таку парадигму: оскільки США є країною необмежених можливостей, іммігранти, що за всяку ціну намагалися досягти Нового Світу, в жодному випадку не мали бажання повернутися додому. Таке припущення посилювалося описом Європи як корумпованого та часто збіднілого Старого Світу, який кожен розумний індивід буде радий залишити і забути навіки²⁹.

²⁸ Danforth Loring. *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in Transnational World*. Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1995. Дослідження Hockenos див. примітку 22.

²⁹ Впливовим джерелом, яке ілюструє цю точку зору, є дослідження лауреата Пулітцерівської премії Оскара Хендліна. Див.: Handlin Oscar. *The Unrooted*. Boston : Little and Brown, 1951. Парадигму Хендліна про те, що до нових іммігрантів ставилися як до чужинців і потім як до таких, що зобов'язані

У дійсності ж, іммігранти поверталися на батьківщину у часи, коли свобода пересування була нормою, їх повернулося аж третина від загальної кількості. Тобто, з 1908 по 1923 рік з 9,9 мільйона іммігрантів, що прибули до США, реемігрували аж 3,5 мільйона. З тих, що повернулися, 88 відсотків залишилися в Європі. Фактом є також те, що найбільша кількість реемігрантів були вихідцями з центральноєвропейських країн: 89 відсотків серед болгар, сербів та чорногорців; 66 відсотків серед румунів; 66 відсотків серед мадярів; 57 відсотків серед словаків; 52 відсотки серед росіян та 51 відсоток серед хорватів та словенців³⁰.

Причини для повернення були різноманітними. Туга за батьківщиною та бажання підвищити добробут за допомогою купівлі землі були найочевиднішими. Дещо несподіване може здатися бажання деяких іммігрантів повернутися через «брак свободи в Америці», який починався від «дивної», з погляду центральноєвропейця, заборони алкоголю і закінчувався висловленням думок, що відрізнялися від загальноприйнятої американської норми. Тисячі іммігрантів-чоловіків повернулися додому, щоб воювати на боці своєї рідної країни³¹. Навіть євреї у невеликій, але аж ніяк не мізерній кількості, повернулися до Австро-Угорщини, царської Росії та Румунії³².

Марк Вайман (Mark Wymann) та інші науковці були піонерами дослідження цього феномену, здійснивши ґрунтовний аналіз рееміграції до Європи та її впливу на батьківщину. Але все ще існує необхідність детальних фактологічних досліджень. Наприклад, від часу публікації в 1980 році «Гарвардської енциклопедії американських

Америці як обітованому краю, заперечує Rudolf J. Vecoli. Див.: Vecoli Rudolf J. *Contadini in Chicago: A Critique of The Uprooted*. *Journal of American History*. Bloomington, Ind., 1964. Vol. LI (3). Pp. 404–417.

³⁰ Wymann Mark. *Round-Trip to America*. P. 191.

³¹ Неймовірні подробиці цих та інших причин повернення додому до Європи див.: *Ibid.* Pp. 76–133.

³² На повернення до Російської імперії негативно вплинули відомості про Кишинівський погром 1903 року; крім того, євреї продовжували повертатися і складали 6 процентів від загальної імміграції між 1908 і 1914 роками. Див.: Sarna Jonathan D. *The Myth of No Return: Jewish Return Migration to Eastern Europe, 1881–1914*. *American Jewish History*. Waltham, Mass., 1981. Vol. LXXI (2). Pp. 256–268.

етнічних груп» (*Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*) у США та Канаді з'явилися інші подібні енциклопедії та словники³³.

А чому не енциклопедія реемігрантів? Вона може містити гасла про окремі країни та про соціальний, політичний, культурний та економічний вплив іммігрантів, що повернулися з Америки. Біографічні гасла можуть відповісти на питання про те, чи мало вплив нетривале перебування в Америці таких діячів, як Джузеппе Гарібальді та Лев Троцький, на їхню майбутню діяльність у Європі. І в якому плані вплинуло довготривале проживання в США на політику та принципи власника молочної ферми зі штату Небраска і майбутнього прем'єр-міністра та президента Латвії Карліса Улманіса після 1918 року та багатьох інших реемігрантів-«американців», які обійняли високі посади в урядах центральноевропейських країн після 1989 року: полковника армії США Александра Ейселна (Alexander Eiseln), який став міністром оборони Естонії; Валдаса Адамкуса, який протягом року після повернення додому був обраний президентом Литви (1998)? Було б чітко показано, що американський досвід зіграв важливу роль у формулюванні демократичної та толерантної політики прем'єр-міністра федеративної Югославії Мілана Паніча (Milan Panić) та представника Боснії-Герцеговини в ООН Могамеда Сакірбея (Mohammed Sacirbey) під час балканського конфлікту 1990-х. З іншого боку, той самий досвід спричинив протилежні результати, у випадку непримиренних захисників націоналістичних режимів, таких як Радміла Мілентевіч (Radmila Milentjević), міністр інформації югославського уряду С. Мілошевіча та Гойко Шушак, міністр оборони Хорватії у часи Ф. Туджмана.

Проблема впливу центральноевропейських діаспор на політику США стосовно їхньої батьківщини все ще чекає монографічного висвітлення. Роль діаспор у часи Першої світової війни та Паризької мирної конференції була достатньо вивчена, а що ми маємо стосовно

³³ *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* / Stephen C. Thernstrom, ed. Cambridge, Mass., and London, Eng. : Harvard University Press, 1980; *Dictionary of American Immigration History* / Francesco Cordasco, ed. Metuchen, N. J. and London : Scarecrow Press, 1990; *Gale Encyclopedia of Multicultural America*. 2 vols. / Judy Galens, Anna Sheets, and Robyn V. Young, eds. Detroit : Gale Research, 1995; *American Immigrant Cultures: Builders of a Nation*. 2 vols. / David Levinson and Melvin Ember, eds. New York : Simon and Schuster Macmillan, 1997; *Encyclopedia of Canada's Peoples* / Paul Robert Magocsi, ed. Toronto : University of Toronto Press, 1999.

періоду «холодної війни»? Чи виборчі об'єднання іммігрантів з Центральної Європи сприяли обранню певних конгресменів, і чи ці конгресмени у свою чергу голосували за рішення, які б відповідали антикомуністичним переконанням їхніх виборців? ³⁴ Чи сприяв уряд США, бодай частково, фінансуванню та формуванню політики «вільних» всесвітніх конгресів різних центральноєвропейських іммігрантських груп та «парасолькових організацій», подібних до Антибільшовицької ліги? До якого ступеня передачі радіо «Свобода» та радіо «Вільна Європа», зміст яких великою мірою залежав від існування центральноєвропейських політичних іммігрантів, впливали на мешканців Центральної Європи? Колишній дисидент, письменник Іван Кліма, говорячи про невідцензурні літературні твори, що транслювалися на радіо «Вільна Європа», стверджував, що він «переконаний, що ця “підпільна культура” мала значний вплив на революційні події осені 1989 року» ³⁵.

Мабуть, І. Кліма має рацію. Але нам, науковцям, потрібні конкретніші докази, ніж враження центральноєвропейського інтелектуала, можливо прозірливого. Більше того, час біжить, і скоро інформатори для наших досліджень, такі як слухачі радіо «Вільна Європа» комуністичної доби, відійдуть у вічність. Чи не повинна бути запроваджена в кожній із центральноєвропейських країн програма опитування колишніх слухачів колись небезпечної «імперіалістичної» радіостанції з метою оцінки специфічного впливу цих програм на політичні погляди та майбутні громадські події?

Також існує питання ролі уряду батьківщини іммігрантів до Америки і те, як, за словами одного дослідника, «може бути використаний діаспорний сентимент у власних цілях» ³⁶. Добре відомими є приклади маніпуляцій нацистської Німеччини проблемою судетських німців у 1930-х роках, спроби комуністичних режимів після Другої світової війни інфільтрувати організації і підірвати довіру до новоприбулих переміщених осіб, чи недавні спроби Греції

³⁴ Звертаючи деяку увагу на центральноєвропейські групи, цю тему піднімає Олександр де Конде. Див.: De Conde Alexander. *Ethnicity, Race and American Foreign Policy: A History*. Boston : Northeastern University Press, 1992.

³⁵ Klíma Ivan. *The Spirit of Prague and Other Essays*. London : Granta Books, 1994. P. 50.

³⁶ Safran William. *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*. *Diaspora*. Toronto, 1991. Vol. I (1). P. 93.

використати США для лобювання проти Туреччини, використання Ізраїлем єврейських лідерів в Америці як промоторів проізраїльської політики з боку уряду США.

Уряди посткомуністичної Центральної та Східної Європи не менш зацікавлені у використанні своїх північноамериканських братів по крові. Прикладом може бути факт, що українці в США та Канаді були закликані фінансувати відкриття та облаштування українських посольств та консульств у Вашингтоні, Оттаві, Нью-Йорку та Торонто. Підприємці українського походження в Північній Америці заохочувалися до заснування спільних підприємств на батьківщині. Український уряд також намагався пристосуватися до політичних уподобань діаспори, що виявилось у відмові визнання карпаторусинів (які населяють колишню провінцію Австро-Угорщини Підкарпатську Русь) як окрему національність у кордонах України³⁷. Саме питання про те, як уряди центральноєвропейської батьківщини відповідають на запити та використовують «свою» діаспору в Північній Америці, ще чекає свого дослідника.

Нарешті, існує також питання мотивації. У цьому дослідженні ми не торкалися більшості іммігрантів, що прибули до США та Канади, тобто тих, що оселилися в цих країнах назавжди і мало цікавилися долею країни, яку вони залишили. Навіть постійні іммігранти та їхні нащадки в другому-третьому поколінні, що зберігають певні зв'язки зі своєю етнічною громадою (через членство у певних церквах, участь в організаціях та передплату іншомовних газет), не обов'язково цікавляться подіями на батьківщині предків. Боротьба між іммігрантами, які бажали, щоб національні організації орієнтувалися на громадське життя США та Канади, й тими, які орієнтувалися на батьківщину, була особливо помітною після прибуття переміщених осіб (DPs) по Другій світовій війні.

Деякі постійні іммігранти, особливо політичні вигнанці, були завжди в своїх думках зорієнтовані більше на Європу, ніж на США чи Канаду. Більшість дослідників вважають, що інтерес іммігрантів

³⁷ Ситуація з Україною ускладнюється фактом, що карпато-русини визнані окремою національною меншиною у сусідніх Словаччині, Польщі, Угорщині та Румунії. А на політику України впливала, на думку Володимира Трощинського, тодішнього першого секретаря Державного комітету з національностей та міграції, ймовірність протестів проти можливого визнання меншиною карпато-русинів з подання саме української діаспори, що «наш уряд сприймає серйозно». Інтерв'ю з автором, вересень 1998.

до своєї батьківщини є чимось природним. Наприклад, тимчасові іммігранти за своєю природою були «перелітними птахами», які фізично перебували та працювали в Північній Америці, але душею, думкою та економічними інтересами були завжди прив'язані до Європи, ніколи не полишаючи її. Подібним чином відчували себе політичні вигнанці, що були змушені полишити батьківщину про-ти своєї волі.

Але навіть нащадки постійних іммігрантів та переміщених осіб у другому, навіть третьому поколіннях, які мали усі можливості асимілюватися до американського та канадського суспільства і навіть вже асимілювалися, у певний момент свого життя можуть вирішити перейнятися долею батьківщини, яку вони залишили малими дітьми або й навіть ніколи не бачили. Якими є мотиви цих молодих людей, що народилися в США чи Канаді, для «повернення додому» та сприяння розбудові незалежних Латвії, України чи Хорватії? Чи є для них необхідність досягнення чогось, що не може бути досягнуте в Північній Америці? Чи є це виявом свідомого чи несвідомого прийняття традиційної точки зору американських протестантів «робити добро» для відчуття задоволення собою? Чи це просто ностальгія, у традиційному сенсі слова туга, що спричиняє втрату зв'язку з сьогоденням, і постійна концентрація думки на предківській домівці, яка «більше не існує, і можливо, ніколи не існувала?»³⁸ Тут ми можемо згадати класифікаційну схему Світлани Бойм, яка описує ресторативну ностальгію та рефлексивну ностальгію. Ресторативна ностальгія, на думку дослідниці, полягає в основному у «реконструкції втраченої домівки»³⁹. Це визначення пасує для іммігрантів, які після 1918 та 1989 років здобули шанс подолати свою «тугу за батьківщиною», повернувшись до Європи та відбувавши свою уявлену батьківщину, яка на той час стала реальною.

Чи це була просто необхідність особистого задоволення, чи добровільне слідування американській протестантській етиці, чи засіб подолання ностальгії? Питання такого роду повинні бути адресовані не лише дослідникам імміграції, а й історикам культури та психологам. Коротко кажучи, нині не бракує потенційних тем, пов'язаних із центральноєвропейською діаспорою в Північній Америці та її впливом на європейську батьківщину.

³⁸ Boym Svetlana. *The Future of Nostalgia*. New York : Basic Books, 2001. P. XIII.

³⁹ Ibid. P. XVIII.